

Balsis *e*, netikėtai pasirodęs siaurės žemaičių vidurio galūnėse, akivaizdžiai rodo, kaip atsargiai reikia elgtis su izofonomis, smulkiai neištyrus viso atitinkamos tarmės masyvo: net kompaktiškuose, aiškių izofonų apribotuose plotuose gali pasitaikyti salų, išlaikiusių tą ar kitą visam plotui nebūdingą archaiškesnę ypatybę. Kartu jis dar syki parodo įprastinių mūsų dialektologijos metodų silpnumą, ypač tradicinio įpročio (virtusio vos ne „teorija“) pasyviai fiksuoti tarmių tekstus ir paskui rankioti iš jų reikalingus duomenis lyg iš kokių senų raštų ar mirusios kalbos paminklų. Pradinis, žvalgomasis, mūsų dialektologijos etapas jau yra praėjęs – dabar, norėdami tarmėse rasti naujų reikšmingesnių faktų ir tiksliau, adekvačiau užfiksuoti bei interpretuoti tarmių realybę, būtinai turime atsisakyti stebėtojų pozicijos ir imtis eksperimentų, kuriuose aktyviai dalyvauja tiek tyrinėtojas, tiek informantas.

A. Girdenis

DVISKAITA I. SIMONAITYTĖS RAŠTUOSE

Kaip kita kalbinė medžiaga, taip ir gramatinės formos Simonaitytės tekste atspindi būdingesnes Klaipėdos krašto tarmių ypatybes.

Priekulė–Klaipėda yra plotas, „kur dviskaita, kaip kategorija, vartojama iki šių dienų“¹, „ji išlikusi kaip sistema ir nerodo tendencijos nykti“². O kad ir seniau lietuviai vakariečiai dviskaitą plačiai vartojo, rodo ne tik naujieji tyrinėjimai³, bet ir senesnieji šaltiniai: Kleinas savo Compendiume⁴, Kuršaitis savo gramatikoje⁵ veiksmažodžių kaitymo paradigmas duoda visų trijų skaičių. Taigi dviskaita klaipeidiškių tarmėje nėra reliktas, ji tebėra gyva šnekamojoje kalboje ir raštuose. Be I. Simonaitytės, dviskaitą vartojo Vydūnas, iš dalies ir K. Donelaitis (plg. *Du kaimynu nekviestu svotbon atsibastė...*)⁶.

Simonaitytės tekstui pirmiausia būdinga pilnųjų dviskaitos formų vartojimas, kur įvardžio dviskaita nuosekliai derinama su veiksmažodžio dviskaita. Kadangi rašytoja dažnai pasakoja pirmuoju asmeniu, „nuo savęs“, ypač memuarinėje literatūroje („...o buvo taip“, „Ne ta pastogė“, „Nebaigta knyga“), tai suprantama, kad šitokių konstrukcijų su pirmuoju įvardžio asmeniu yra daugiau:

¹ Žr. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, V., 1968, p. 127.

² Žr. D. Gargasaitė, Lietuvių kalbos įvardžių pirmojo asmens dviskaita (ir ten pat dviskaitos paplitimo tarmėse žemėlapi), „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, Serija A, 1964, 1(16) p. 231, 235.

³ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 204, iš dalies taip pat J. Otrebski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, p. 2.

⁴ M. Danielis Kleini, Compendium Litvanico-Germanicum, – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1653 m., V. 1957, p. 540, 556, 563, 571.

⁵ Friedrich Kurschat, Grammatik der littauischen Sprache, Halle, 1876, p. 143–145 tt.

⁶ K. Donelaitis, Metai, 1956, p. 85.

Mudvi su *Marta stovėjova* ir *verkėva*, matydamos tiek daug draugų *Sim Nk 116*. Tik *mudvi* su *Marta tylėjova* ir nieko *nerašėva* *Sim. Nk 118*. Kad *mudu norėsiava*, *mudu* ir *eisiva* *Sim VK II 298*. *Abu prakaituojava*, bet galo su galu *nesuduriava* *Sim Nk 32*. Ir tu galvok: *mudu* net *apsikabinova* ir *pasibučiovava* *Sim VK II 407*. *Mudu abu nebuvo* lankę mokyklos *Sim Obt 191*. *Mudu esava* vienas antram *sutvertu* – tu man, aš tau *Sim AŠs 272*. Ne kažką *mudvi atnešėva* *Sim Nk 165*.

judvi nesikalbata ir *nesisveikinata*...*Sim Pa 33*. *Pasilsėsiava*, *pasikalbėsiava*. Juk *mudvi* šiandien dar nieko ir *nekalbėjova* *Sim Bt II 379*. Ji sergalinga, ir apie Jonį dar niekada *jiedvi nėra* nė žodžio *kalbėjusi*... *Sim Pa 32*. Su Dovu *pasisveikinova*, bet *nebeatsisveikinova* *Sim Nk 372*. Ar tai *judvi jau pabudota?* *Sim Obt 376*. Ir *mudvi ėmėva* bijoti *Sim Ntp 83*. Bet *mudvi nebenoriva* biblijos *Sim Ntp 132*.

Dviskaitos vartojimo logika dar labiau išryškėja tokiuose Simonaitytės sakinuose, kur pirmojo asmens įvardžio dviskaita (veiksny) nuosekliai derinama iki galo, – su visais tariniais, išreikštais keliais veiksmazodžiais:

Na, ir *mudu šūkavova*, ir *juokiovas*, ir *krykštėva* *Sim Obt 115*. Juk *mudu* visą vakarą *dūkova*, po visas lovas *išlaipiojova*, po visus patalus *slapstėvos*, o kiek dulkių *mudu sukeliava* *Sim Obt 112*.

Kartais rašytoja sudaro ištisus dviskaitinių konstrukcijų junginius ir komponuoja juos į tekstą:

Bet kaip ten *bekalbėtuva* ar net *besibartuva*, *mudvi esava* taip įklimpusios, kad tik dar pirmyn kapanotis *begaliva*, jeigu dar *turiva* jėgų. *Turiva*. Ir štai *prisikapanojova* prie nenumatyto griovio...*Sim Ntp 303*. *Sodinova mudvi* su *Mina* jurginus, kruopščiai *nugrėbstėva* žolynus, dailiai *nušlavėva* takus, *pašalinova* besirodančią žolytę. Čia pat bestovintį paviljonėlį *išvalėva*, *išplovėva*, dulkes, voratinklius *nuėmėva*, langus *nublizginova* *Sim Ntp 47*.

Tokiais dviskaitos deriniais rašo Simonaitytė, bet jos puslapiui jau iš pirmo žvilgsnio vis dėlto skiriasi nuo Vydūno teksto, nors jis dviskaitą taip pat vartojo nuosekliai⁷. Vydūnas niekur nepina dviskaitinių formų pynės, jo dviskaita dažnai netikėta, lyg šokte iššoksta iš gretimų nedviskaitinių konstrukcijų ir tokia pasilieka viena. Jei dialoguose (dram. kūrinų) kartais ir vartojamos greta kelios dviskaitos lytys, tai dažniausiai tik ritmo sumetimais ir veikėjų replikose⁸.

⁷ Žr. A. Girdenis, Vydūno rašyba ir kalba, – Vydūnas, Amžina ugnis, V., 1968, p. 660.

⁸ Žinoma, norint turėti visai tikslų šio skirtumo vaizdą, reikėtų tikslesnės abiejų tekstų palyginamosios analizės.

Labai nuosekliai Simonaitytė vartoja ir kitų kalbos dalių dviskaitą, sklandžiai derindama skaitvardį ir įvardį su daiktavardžio, būdvardžio, dalyvio, veiksmažodžio dviskaita:

Kaip būt gražu, kad *du tokiu lietuviu*, kaip tu ir Martynas, *susivestų* Sim Pa 158. Žinoma, kur du barasi, čia *abu* ir *kaltu* Sim AŠs 408. *Du dideliu tamsiu paukščiu* perskrido per kalvą ir nutūpė pušyne Sim AŠs 330. *Ir du tikru Šimoniu* parvažiavo į tėviškę Sim AŠs 328. *Geru bebūdamu*, ir susibarė *Bintakiu* Sim AŠs 422. Dabar jau *abu vaiku* stipriai įsitverė į tėvo skvernus Sim VI 120. *Juodu* buvo baisiai *linksmu* Sim Obt 40. *Abu mudu* šiandien *lygiu* Sim AŠs 158. Užtai netrukus jau *du jaunu raudu arkliu* žvengė ir spardėsi Šimonių tvarte Sim AŠs 283. Įvyko, kas savaime suprantama: atsisakė *abi mergi* palikti kitiems metams Sim AŠs 347. *Dvi stambi ašari* nusirito per veidelius Sim AŠs 381. *Abi moteri* krūptelėjo Sim Pa 133. *Ar juodu nenuskriaustu gyvenimo?* Sim Pa 139. *Juodu esančiu* be galo *laimingu* Sim VI 167. Ir nuo tuosyk visiškai visų *apleistu*, visų *užmirštu* gyveno ir vargo Jokūbas ir Katrė... Sim VI 57. Svarbiausia buvo *įdomiu juodu* ir dėlto, kad buvo *neperskiriamu*, tarsi suaugę dvynukai Sim AŠs 320.

Greta grynųjų dviskaitos formų (savaime suprantama, ir daugiskaitinių), Simonaitytė dažnokai vartoja ir mišriąsias, kur sakinytis pradedamas dviskaita, o baigiamas daugiskaita, – *jiedvi* dirba tylėdamos (užuot rašiusi *tylėdami*) Sim Bt 299; *jiedvi* man iškilmingai pareiškė (= *pareiškusi*) Sim Nk 71; ir *juodu* ėjo ilgą kelio galą nieko nekalbėdami (= *nekalbėdamu*) Sim Vk II 80 ir t. t.

Toks mišriųjų formų vartojimas tam pačiam tekste greta grynos dviskaitos vizualinio vaizdo negadina, stiliaus vieningumo neardo, jis greičiau rodo tik kalbos vystymosi vieną tendencijų, – kad ir lėtą dviskaitos vartimą į daugiskaitą.

Kadangi nepilnosios dviskaitos konstrukcijos Simonaitytės tekstui nėra labai būdingos, o, be to, jų ne taip retai pasitaiko ir šių dienų grožinėje literatūroje, tai apie jas toliau nė nebus kalbama. Simonaitytei būdingos kitokios dviskaitos formos, kurios retos tarmėse ir dar retesnės literatūroje. Rašytoja klaipėdiškė pirmoji plačiai pavartojo dviskaitos konstrukcijas, kur skaitvardis *du* – *dvi* stovi postpozicijoje, po daiktavardžio ar įvardžio: Nuėjo *vyrų du* lyg *senų draugu* ir *kaimynu*...; Juk *mudvi palikova vienidvi*.

Postpozicinės dviskaitos formos kadaise buvo pažįstamos ir plačiai vartojamos visoje Prūsų Lietuvoje – *žvejudu* (Ragainė), *sunyčiu* (Lauksargiai), *mergidvi* (Vilkyškiai), *dukridvi* (Ragainė), *žvakidvi* (Tilžė)⁹. Jas vartojo palyginti dažnokai ir Vydūnas.

⁹ Šie pavyzdžiai paimti iš KIG 130, o jų šaltinis ten nurodytas (Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių, Surinko Dr. J. Basanavičius, Chichago, 1903).

Abu žiūri į nueinančiu – du VdLA 18. Bet eidamu abu mąstysiva VdLA 44. Kas įvyksta, kad jaunudu pirmą kartą susitinka... VdLA 67. Mat kaip žyniu abudu tyli! VdAU 151. O užmuštu išdavėju abu! VdAU 263. Kuriuodu nori bendrai gyventi, turi būti kaip vieno stiebo du žiedu VdLA 26. ...jos dukri – dvi VdJ 5.

Simonaitytė buvo akyla ir ausyla savo aplinkos kalbos faktams, kūrybiškai naudojosi visais jos resursais, todėl šių konstrukcijų jos tekstuose vartojimas yra pamatuotas ir natūralus. Priešingai, jų kaip ir kitų jos aplinkai būdingų išraiškos priemonių stoka būtų gerokai sumenkinusi jos meninio žodžio originalumą ir žavesį. Šį kartą dviskaitą jos kontekste tenka vertinti ne vien kaip dialektizmą, bet ir kaip raiškia stilistinę priemonę, pabrėžiančią autorės kalbos archainį, intymų charakterį ir atliekančią sakinyje ekspresyvinę funkciją. Kai sakoma: *Juodu kopėčiomis atsiskyrė nuo kitų ir nuėjo vienu du* pasivaikščioti į pamarį Sim VK I 268, arba: *Juk mudvi palikova vienidvi* Sim Bt II 221, tai tuo pabrėžiamas ne tik dviskaitiškumas, čia pabrėžiama dar kartą visiška tų dviejų izoliacija. Jau pirmas sakinio žodis *juodu* pasako, jog čia esama *dviejų* (nei daugiau, nei mažiau), bet čia pat patvirtinamas dar ir tų *dviejų* atsiskyrimas nuo kitų. Pasakius – *juodu...atsiskyrė...ir nuėjo* – atrodo, lyg visko pakaktų suprasti minčiai, tačiau čia ta *dviejų* izoliacija dar kartą sutvirtinama, prie *juodu* pridėjus *vienu* (= *jie du vieni*). O autorei ir to maža, dar pridėjama postpoziciškai *du*, kad būtų – *juodu...vienu...du*, kitaip sakant, – *jie* ir tie *jie* buvo tik *du* ir tie *du* buvo tik *vieni*. Vadinasi, gauname formą, kur dviskaitiškumas yra trijų pakopų, trim atvejais stiprinamas.

Tą patį galima pasakyti ir dėl antro sakinio. Dviskaitiškumas čia pasakomas jau įvardžiu *mudvi*, sustiprinamas veiksmažodžio dviskaitos *palikova* ir dar kartą stiprinamas postpoziciškai įvardžiu *vienidvi*.

Dviskaitinio skaitvardžio *du* reikšmę pabrėžia ir J. Kazlauskas, sakydamas: „Nuolatinis prepozicinis, o ypač postpozicinis skaitvardžio vartojimas su dviskaitinėmis formomis rodo, jog pagrindinį reikšmės krūvį čia turi skaitvardis, o ne dviskaitinė forma“ KIG 130.

Tokios struktūros dviskaitos funkcinė galia sakinyje yra stipresnė, ne kaip paprastosios, ir ją galima būtų gretinti su J. Balčikonio kalboje pastebėto pastiprinamojo dalyvio funkcinė reikšmė¹⁰: *Jis suriko surikęs (labai suriko) ir krito negyvas. Mergaitė apsverkė apsverkusi ir išėjo*, arba ir su neiginiu – *Jeį čia taip ir toliau bus, iš čia niekas ir nevažiavęs nevažiuos* Rm. *Mes slapta tyliai atsidusome: neduok nedavęs, o jei mus varytų septynis kartus per dieną... (melstis – K. M.)* Sim Ntp 306.

Pagrindinė postpozicinės dviskaitos prasminiu atžvilgiu žymė yra jos komponentų izoliavimas, jų atribojimas, o struktūrinio atžvilgiu – ritmas. Iš tikrųjų – nuėjo vyru *du* lyg *senu draugu* ir *kaimynu*, arba – *juk mudvi palikova vienidvi*.

¹⁰ Žr. J. Balčikonis, Pastiprinamasis dalyvis, „Baltistica“, III (2), 1967, p. 204.

Vietomis Simonaitytė šitokių konstrukcijų sutelkia šalia viena kitos tiek, jog piešia jomis išsisa vaizdą, ir skaitytojas tuomet pajunta ritminį, pasikartojantį pulsavimą.

Ir beveik susiginčioji mergaiti dvi, eidami per lauką Sim Pa 8. Mergaiti dvi basi ir plikom galvom Sim Pa 8. O tarnaiti dvi apsirengusi margomis kartūninėmis bliuzėmis... Sim Pa 9. Kiek toliau eina du bernu ir dvi mergi. Bernu du vienmarškiniu, su baltomis marškonėmis kelnėmis Sim Pa 9.

Turint galvoje visą I. Simonaitytės kūrybą, reikia pasakyti, jog postpozicinės dviskaitos formos ne vienodu dažnumu vartojamos. Gausiausiai jos vartojamos romanuose „Pavasario audroje“, „Aukštųjų Šimonių likimas“, bet, kaip rodo pavyzdžiai, nemaža esama ir kituose kūriniuose:

Ir broliu du žilaplaukiu širdingų rado vienas antram žodžių Sim AŠs 328. Tėvu du paskęsta kiekvienas savo mintyse Sim AŠs 230. Nuėjo vyrų du lyg senu draugu ir kaimynu... Sim AŠs 64. Tik jovarų du dar lenkia galvas ir dejuoja... Sim AŠs 118. Kad mudvi vieni dvi paliktume, užtektų, kol užsipelnytume Sim II Bt 303. Kareivių du apgailėstaudami patraukė pečiais Sim VI 17. Vaiku du nedaug tesuprato, kas yra tikėjimas... Sim VI 291. Jis įėjo į vidų, o vokiečiu du paliko lauke... Sim VI 322. Anė turėjo savo priebutį, pačiu du savo didįjį kambarį... Sim Ntp 2837. Anidvi susibadė alkūnėmis... Sim Ntp 14. ...mudu du ir šuniukas nuvykdavome į laukus ir kažką gaudydavome Sim Obt 90. Broliu du išvyko į Vokietiją... Sim Pa 16. Juk vasara, darbo daug, o vis tik tuodu du arkliu Sim AŠs 318. Apibendrinant viską, galimos būtų tokios išvados:

- 1) intensyvus dviskaitos vartojimas Simonaitytės raštuose remiasi ilga jos vartojimo tradicija Prūsų lietuvių ir žemaičių šnektose;
- 2) šnekamosios kalbos dviskaitos modeliai, kūrybiškai autorės transformuojami, įgyja kontekste naujų spalvų ir originalumo;
- 3) postpozicinė dviskaita labiau pabrėžia sakinio veikėjų intymų artimumą (=mudu du vieni) ir visišką jų izoliavimąsi nuo aplinkos;
- 4) atlikdama tokią stilistinę funkciją, dviskaita savaime virsta rašytojos meninės kalbos esminiu elementu.

K. Masiliūnas

Santrumpos

- KIG – J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, V., 1968
Rm – Ramygala
Sim AŠs – I. Simonaitytė, Aukštųjų Šimonių likimas, Kaunas, 1935, pirmasis (seniausias) leidimas
Sim Bt II – I. Simonaitytė, Be tėvo (Raštų II t.), V., 1958

- Sim VI – I. Simonaitytė, Raštų VI t., V., 1958
 Sim Nk – I. Simonaitytė, Nebaigta knyga, V., 1965
 Sim Ntp – I. Simonaitytė, Ne ta pastogė, V., 1962
 Sim Obt – I. Simonaitytė, ...O buvo taip, V., 1961
 Sim Pa – I. Simonaitytė, Pavasarių audroj (Raštų II t.), V., 1958
 Sim Pkč – I. Simonaitytė, Pikčiurnienė, V., 1955
 Sim VK – I. Simonaitytė, Vilius Karalius (romėniškas skaičius reiškia tomą, arabiškas visur – puslapius), V., 1956
 VdAU – Vydūnas, Amžina ugnis, V., 1968
 VdJ – Vydūnas, Jonuks. Dviveiksmė Joninių komaida, Tilžėje, 1920
 VdLA – Vydūnas, Laimės Atošvaita. Penkių veiksmyų tragaidė, Tilžė, 1934

ŽINIOS APIE LIETUVIŲ KALBĄ DANIELIAUS KRMANO DIENORAŠTYJE „ITINERARIUM“ (1708 m.)

0.1. Bendrinės lietuvių kalbos pagrindai formavosi tik XVI a. pradžioje, o mokslinis lietuvių kalbos tyrinėjimas prasidėjo tik XVII a. viduryje, kai pasirodė Danieliaus Kleino gramatikos. Todėl net šykštokos žinios apie lietuvių kalbą, kurias randame Danieliaus Krmano jaunesniojo¹ (1663–1740) kelionių dienoraštyje neabejotinai yra įdomios tiek lietuvių kalbotyros, tiek pačios lietuvių kalbos istorijai.

0.2. Keliaudamas iš Prūsų į Lietuvą 1708 metų viduryje, Danielius Krmanas su savo bendrakeleiviais pasiekė Stalupėnus (Stapelhayen, dabar Nesterovas, Kaliningrado sritis). Apie tai jis rašo: „Čia jau išgirdome evangelikų pastorių, sakantį pamokslą lietuviškai, ir gyventojus, tarpusavy kalbančius irgi lietuviškai“ (385). Nuo liepos 27 d. iki rugpjūčio 1 d. nukeliauta nuo Virbalio (*Werbolowa*) iki Vilniaus (*Wilna*), toliau keliauta Smurgainių miestelio, esančio jau dabartinės Baltarusijos teritorijoje, kryptimi (žr. 386, 389, 393). Iš tarpinių kelionės punktų komentaruose patikimai lokalizuojamas tik Onuškis (*Hanussisko*, 843). Iš esmės aiškus, atrodo, ir Pakašavo kaimas (in *Pakassowam*, 388): jis turėtų būti dabartinio Alytaus rajono Ūdrijos apylinkėje². Taigi Krmanas yra keliavęs tik per aukštaičių teritoriją.

1. Žinios apie lietuvių kalbą Krmano „Itinerarium“e yra sukauptos šioje pastraipoje:

In Lithuania proprie sic dicta, habet/ur/ lingua alia, plane diversa a Polonica et Lithuanica, utunt/ur/q/ue/ ea circa Wilnam et Rigam, v/erbi/ g/ratia/ Labadia naponali s/gnifi/cat Bonus dies, Domine, Laba strites, Bonum mane, Laba swakaris, Bonus vesper, Artorit alaus, Habetisne cervisiam, cum t/ame/n Poloni dicant: Dobry dzien Waszmosc Memu Mosci Panu, Dobry wieczor V MM. Panu. Macie piwo? Sed de istis infra dicendi loc/us/ erit... (375).

¹ Daniel Krman ml., Itinerarium (Cestovní denník z rokov 1708–1709), Bratislava, 1969, 976 p. – Knyga susideda iš lotyniško originalo ir jo vertimo į slovakų kalbą. Be komentarų, leidinyje įdėta medžiagos ir tyrinėjimų apie Krmano gyvenimą ir veiklą. (Toliau cituojant nurodomi tik leidinio puslapiai: kursyvu – paties dienoraščio, paprastu šriftu – pagalbinės mokslinės leidinio dalies.)

² Žr. Lietuvos TSR administracinis–teritorinis suskirstymas 1959 m. vasario 1 dienai, V., 1959, p. 854.